

Grænselandets arkitektur

– fotofortællinger fra
Højer, Møgeltønder og Tønder

© 2020 Realdania

Redaktion: Realdania

Tekst: Realdania

Foto: Ulrik Pedersen

Layout: by Ida Nissen

Tryk: Dystan & Rosenberg

ISBN: 978-87-93360-25-9

Forord

Grænselandet mellem Danmark og Tyskland har gennem tiden været arena for både kulturmøder og kulturkampe, og her i kanten af landet på kanten til vandet finder man en enestående kulturarv med stor betydning for den lokale identitet.

I år fejrer vi 100-året for Sønderjyllands genforening med Danmark. Det er en god anledning til at stoppe op og betragte, hvordan historien afspejler sig i arkitekturen, og hvordan arkitekturen afspejler sig i identiteten. For vores bygninger og kulturarv er en del af historien, som vi alle kan mærke og træde ind i. Det gør historiske bygninger interessante – ikke bare som vidnesbyrd om en tid, der var engang – men fordi de betyder noget for et sted og for måden, vi hører til, den dag i dag.

I fotofortællingen Grænselandets arkitektur stiller vi skarpt på betydningsfulde huse og historier i Højer, Møgeltønder og Tønder – tre marskbyer, hvis arkitektur og identitet er påvirket ganske forskelligt af den skiftende grænse og af både dansk og tysk byggeskik.

Jeg håber, at samlingen giver dig lyst til at udforske og bruge grænse-landets arkitektur og kulturarv. I Realdania arbejder vi nemlig for en levende bygningskultur. I vores øjne, skal kulturarven ikke ses som en museumsgenstand - som noget vi ikke må røre og bruge. En bygning der ikke anvendes forfalder og dør, og at miste den del af vores historie, de fysiske tegn på livet før os, vil være et stor tab.

Et flertal af danskerne mener faktisk, at historiske huse giver os en forståelse af, hvem vi er, og hvor vi kommer fra. Og rigtig mange svarer, at kulturarven giver livskvalitet og et fællesskab med andre mennesker. Det viser en stor undersøgelse af danskernes forhold til kulturarven, som vi har fået gennemført. Vi har med andre ord brug for en levende kulturarv – den giver os rødder, livskvalitet og identitet. Den får os til at høre til.

Lad mig derfor også her sige stor tak til museumsinspektør Anne Marie Overgaard for at bidrage med en tekst til denne bog, hvor hun deler ud af sin viden om lokal arkitektur og historie. Og stor tak til Ulrik Pedersen

fra Tøndermarsk Initiativet for at stille sig bag kameraet og på fineste vis indfange de huse og historier, der er så særegne for området.

Der skal også lyde en tak til hele Tøndermarsk Initiativet, hvor vi sammen med Tønder Kommune, Nordea-fonden og A.P. Møller Fonden arbejder for, at området omkring Tøndermarsken i Sønderjylland også i fremtiden er attraktivt at besøge og slå sig ned i. Sammen løfter vi f.eks. Højer som er porten til Tøndermarsken ved at restaurere de historiske huse og skabe rammer for nyt liv.

Venlig hilsen

A stylized, handwritten signature in black ink, consisting of a large, sweeping initial 'N' followed by a series of loops and a final flourish.

Nina Kovsted Helk

Filantropidirektør i Realdania

Arkitekturen i Tøndermarsken

Anne Marie Overgaard, museumsinspektør i Museum Sønderjylland

I den vestlige del af Sønderjylland ligger Tøndermarsken og dens byer. Området er smukt, spændende og med bemærkelsesværdig arkitektur. Byggeskikken her har været præget af særligt tre forhold: Landskabet. Rigdommen, der kom med 1600- og 1700-tallets florissante handel. Og sidst, men ikke mindst, perioden under tysk overherredømme fra 1864-1920. De tre forhold er en god nøgle til at afkode og forstå den vestlige del af grænselandets arkitektur.

Bebyggelse og landskab

Naturen har spillet en stor rolle for arkitekturen i området – ikke mindst i relation til byggematerialer og konstruktion. Teglsten blev formet og brændt lokalt og kan kendes på den brede vifte af røde nuancer fra mørk til lys. Og rør blev høstet i marsken og brugt til tag. Derfor er stråtaget så karakteristisk for egnen.

Bebyggelsen i Vadehavsområdet er derudover kendetegnet ved at være placeret højt. Det kan være på bakkeøerne, der visse steder går ud til

kysten, og langs geestranden, hvor gårde og huse ligger nærmest som perler på en snor langs fem meter højdekurven. Her var man, inden digerne blev bygget, i sikkerhed for stormfloder, men tæt på den frugtbare marsk. Tøndermarskens tre største byer, Tønder, Møgeltønder og Højer ligger netop på kanten af gesten. Omkring år 1200 begyndte man også at anlægge gårde i marsken på naturlige moræneknolde og senere på opkastede jordhøje – såkaldte værfter. I dag findes ca. 60 værfter i det danske Vadehavsområde – heraf ca. 50 i Tøndermarsken.

Den florissante handel

Landskabet spiller også afgørende ind på den handel, der har ført rigdom og overdådige bygninger med sig til den vestlige del af grænselandet. Tag nu Tønder. Siden grundlæggelsen i middelalderen har byen været marskens handelsmæssige og administrative centrum – tæt knyttet til skibsfarten. Byen ligger nemlig ved flere åer, der dengang var store og sejlbare. Tønder var Danmarks første by med købstadsrettigheder fra 1243, og Tønder var udgangspunkt for handel med bl.a. okser og knipling med tætte handelsforbindelser til Husum, Hamborg og Neder-

landene i 1600- og 1700-tallet. Også Højer er påvirket af naturen og handlen. Højer er en såkaldt flække – en blanding af købstad og landsby. I 1781 fik byen flækkerettigheder og måtte fra da holde marked. Byen har været tæt knyttet til landbrug, fiskeri og transport af varer og turister via Vidåen og Vadehavet med Højer Sluse som vigtigt knudepunkt.

Især 1600-og 1700-tallets handel bragte en velstand med sig, som gav dele af lokalbefolkningen i det vestlige grænseland en økonomisk formåen. Det har sat sig spor i marskens byer i form af store gårde, handels- og pakhuse og borgerhuse, der imponerer både i størrelse og materialevalg. Læg også mærke til, at man i området tidligt brugte grundmurede huse i stedet for bindingsværk, hvilket skyldes forbindelserne sydover.

Kulturen i et grænseland

Kulturen har også sat sit præg på byggeskik og arkitektur i marskens byer. Det ses tydeligt i de perioder, hvor grænsen mellem Danmark og Tyskland har flyttet sig. Perioden under først preussisk og senere tysk overherredømme i perioden 1864-1920 har f.eks. sat sine tydelige spor.

Tidligere havde de lokale bygmestre bygget i lokal byggeskik med materialer fra områdets natur. Men i 1867 blev den preussiske byggelov ændret. Det betød, at tegninger på alt byggeri skulle godkendes af myndighederne. Mange lokale bygmestre blev udfordret på at kunne levere tegninger og beregninger, og valgte derfor at læne sig op ad tyske tegnestuers færdigtegnede forlæg. Dermed blev der i Sønderjylland gennem de næste 30 år opført huse i den såkaldte 'Gewerkschulenstil', en slags katalog- eller typehusbyggeri, som ingen rødder havde i den lokale byggeskik. Netop disse huse er af eftertiden blevet betragtet som 'typisk tysk', men er et udtryk for den nordeuropæiske 'schweizerstil' som i samtiden af mange blev opfattet som moderne.

Lokalt på Tønderegnen reagerede man imidlertid på disse bygninger. I 1908 stiftede Tønders landråd Friedrich Rogge foreningen 'Baupflege Kreis Tondern', som arbejdede for smukkere nye huse og bevaringen af de gamle. Foreningen fik lokale bygmestre og arkitekter fra hele Danmark til at søge inspiration i den traditionelle lokale stil fra marsken og i marskens velbevarede slotsby Møgeltønder. Huse og gårde i den gamle

landsby samt Slotsgadens boliger til embedsmænd og landarbejdere på Schackenborg Slot, blev forbillede for nybyggeri forankret i lokal stil for egnens arkitekter.

Tendensen bredte sig hurtigt til resten af Slesvig-Holsten. 'Hjemstavnstil' blev betegnelsen for den nye lokalt forankrede stilart, og på Tønder-egnen bør arkitekten Lauritz Thaysen (1880-1974) fra Tønder nævnes som en af flere bannerførere. Få år senere gjorde de københavnske arkitekter Møgeltønders byggeskik til et forbillede for hele Danmark – især gennem Landsforeningen Bedre Byggeskik stiftet i 1915. Sønderjylland og det øvrige Danmark delte derfor arkitektoniske idealer ved Genforeningen i 1920.

Uldgade Tønder

Fotograf: Ulrik Pedersen
Tøndermark Initiativet

I Sønderjylland er købstæderne ofte præget af gavlhuse. I Tønder er det særlig markant. Husene ligger på række på lange smalle grunde – kaldet stavne – med deres markante murede gavle og karnapper vendt mod gaden. De smalle grunde afspejler byplanen fra 1200-tallet. Gavlhusene findes både som store borgerhuse på hovedgaderne og som mere ydmyge huse for håndværkere og småhandlende i baggader som Uldgade.

Digegrevens hus

Vestergade 9 Tønder

Fotograf: Ulrik Pedersen
Tøndermark Initiativet

Mange familier blev rige på kniplingeindustrien og den florissante handel i 1600- og 1700-tallet. En af dem var Carsten Richtsen, der fik opført den smukke købmandsgård på Vestergade 9 i 1777. Huset er et enestående eksempel på senbarokkens arkitektur med træk fra rokoko. Portaler, døre og interiør er rigt ornamenteret. Huset fik sit kaldenavn 'Digegrevens hus' efter en senere ejer, der var digegreve. En digegreve er formand for digelaget, som har ansvaret for digerne.

Ud med Italien...

Slotsgade 14 Møgeltønder

Fotograf: Ulrik Pedersen
Tøndermark Initiativet

Møgeltønder var et mål for lokale og danske arkitekter i begyndelsen af 1900-tallet. Under sloganet "Ud med Italien, leve Møgeltønder" ledte de efter den ægte danske byggeskik. De studerede bl.a. længehusene i Slotsgaden ved Schackenborg Slot, og disse huse blev et ideal for hjemstavnsstilen og Bedre Byggeskik. Kendetegn: Velproportionerede og gennemarbejdede bygninger – ofte med røde blødstrøgne tegl, stik og murværksdetaljer.

E framgol

Postgade 8 Højer

Fotograf: Ulrik Pedersen
Tøndermark Initiativet

Den vestslesvigske gård er udbredt i den vestlige del af grænselandet. Den består af én enkelt længe, der er delt bag indgangsdøren af en gennemgående gang kaldet e framgol. Gangen adskiller beboelsen fra stalden. Et typisk træk for den vestslesvigske gård, er desuden den lokale byggeskik med blank mur i røde sten, stråtag og den spidse frontkvist.

Kejserlige østers

Kiers Gaard Søndergade 12 Højer

Fotograf: Ulrik Pedersen
Tøndermark Initiativet

Østershuset ved Kiers Gaard er fra 1759 og det eneste bevarede østerspakhushus i Danmark. Dengang var der en tidevandsrend i marsken, og her kunne man ved højvande sejle helt op til gården og pakhuset i fladbundede både. Bådene bragte østers fra Vadehavet op til pakhuset. Herfra blev delikatessen eksporteret videre til blandt andet kejserinde Katarina den Stores russiske hof.

Håndstrøgne

Kiers Gaard Søndergade 12 Højer

Fotograf: Ulrik Pedersen
Tøndermark Initiativet

Mur og vindue på staldlængen på Kiers Gaard fra 1759. Den blanke mur med
egnstypiske håndstrøgne teglsten er et stærkt karaktertræk ved sønderjyske
huse. Teglstenene er lavet lokalt og i hånden. De varierer gerne fra mørk sintret
brun-violet til lys rød.

Rør og ler

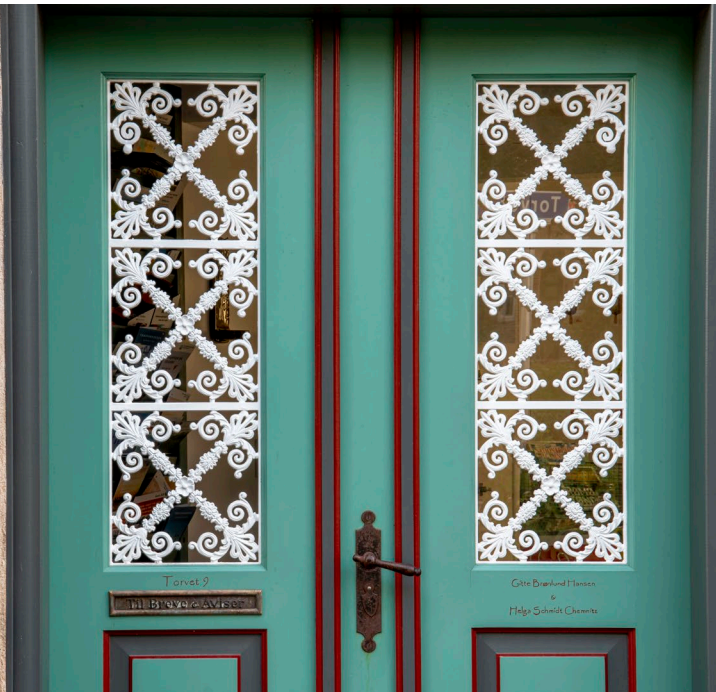
Nørregade 13 Højer

Fotograf: Ulrik Pedersen
Tøndermark Initiativet

Et typisk lille hus i Højer fra begyndelsen af 1800-tallet. Bygget efter traditionel byggeskik med lokale materialer som strå og røde håndstrøgne mursten. Huset er bygget som helårshus, men bruges i dag som sommerhus.

Isbutik

Torvet 9

M. Breyer & A. Wiser

Gitte Brørhørd Hansen
©
Helge Schmidt Christensen

Torvet 9 Højer

Fotograf: Ulrik Pedersen
Tøndermark Initiativet

Dørene i Højer er resultat af gedigent håndværk. De fleste er snedkerdøre med klare farver, profiler og støbejernsgitre med svung. Døren på Torvet 9 er renoveret med støtte fra Højer Byfond, der siden 2016 har arbejdet for at løfte Højer som porten til Tøndermarsken ved at restaurere de historiske huse. Bag døren ligger byens populære isbutik, som tiltrækker både lokale og gæster.

Trempelhus

Nørregade 29 Højer

Fotograf: Ulrik Pedersen
Tøndermark Initiativet

Et typisk trempelhus med mønstermurværk. Husene blev udbredt mellem 1880-1910. Trempelkonstruktionen giver højere loftsrum. Den opstår med de nye lette tagmaterialer som tagpap, pandeplader og skifer, som blev indført i slutningen af 1800-tallet. Trempelhusene har ikke nogen klar sammenhæng med landskabet eller de lokale byggematerialer, som kendetegner egnens ældre byggeskik.

Typehus

Kovej Højer

Fotograf: Ulrik Pedersen
Tøndermark Initiativet

I Højer findes flere typehuse med trempelkonstruktion. Husene blev udbredt i området efter en lov af 1867 dikterede, at alt byggeri skulle godkendes af myndighederne i Preussen. Skrivebordsarbejdet udfordrede de lokale bygmestre og flere begyndte at bestille typehuse, der levede op til kravene. Særligt de tyske nybyggere opførte gårdlænger og huse med trempel. Huset her står over for at skulle restaureres med støtte fra Højer Byfond.

Mønstermurværk

Nørregade 29 Højer

Fotograf: Ulrik Pedersen
Tøndermarsk Initiativet

Mønstermurværk på pudset facade. Typisk detalje på typehusene fra Tyskland – opført med trempelkonstruktion. Murværket er opført med stor præcision og godt håndværk. Stenene er maskinelt fremstillede og hårdtbrændte. Typehusene præger perioden 1880-1910.

Bahnhof Hotel

Torvet 7 Højer

Fotograf: Ulrik Pedersen
Tøndermark Initiativet

Marskhotellet i Højer blev opført i 1888 og var i 1900-tallet ét blandt flere hoteller i den travle marskby. Dengang hed det 'Bahnhof Hotel'. Her boede typisk gennemrejsende, der ankom med toget sydfra for at tage båden fra Højer Sluse til ferieøen Sild. Marskhotellet står i dag klar til gæster, der vil opleve byens kulturarv, kunsthåndværk og fænomenet 'Sort Sol'.

Jugendhus

Højergård Nørregade 23 Højer

Jugendstilen er en meget sjælden byggestil i Danmark, men netop i grænselandet er der et par eksempler på stilen på grund af den tyske indflydelse i perioden 1864 til 1920. Jugendstilen er typisk ornamenteret med kurvede blad- og blomsterformationer, sprosser og glasmosaikker. Jugendhuset på Højergård er dog ikke den gennemførte og kunstneriske jugendstil, men kendetegnet ved jugendstiltræk på døre og muredetaljer. I dag danner villaen ramme om en madlejrskole.

Trendsætter

Jomfrustien 8 Tønder

Fotograf: Ulrik Pedersen
Tøndermark Initiativet

Amtshuset i Tønder fra 1907 blev et stilforbillede for Sønderjylland. Huset er resultatet af en konkurrence for arkitekter, som blev udskrevet for at få mere nybyggeri i hjemegnens stil og gøre op med tidligere års offentlige byggeri i nordtysk nationalromantisk stil. To tyske arkitekter vandt konkurrencen og byggede huset med inspiration fra Tønders ældre byggeri og hollandsk-frisisk stil.

Thaysen

Tønder Gymnasium

Fotograf: Ulrik Pedersen
Tøndermark Initiativet

Tønder Gymnasium er fra 1909-1910 og tegnet af arkitekt Lauritz Thaysen, der er født i byen. Thaysen blev en af de første og vigtigste repræsentanter for hjemstavnsstilen i Sønderjylland. Han arbejdede blandt andet med asymmetri som greb til at få store bygninger til at virke lettere.

Klimasikring

Nørre Sødam Møgeltønder

Fotograf: Ulrik Pedersen
Tøndermarsk Initiativet

Områdets arkitektur er også præget af landskabet omkring. Nørre Sødam syd for Møgeltønder er fra 1767 og en af de sidste intakte værftsgårde – en unik bygningstype, der kun findes i den flade marsk. Værftsgårde blev placeret på menneskeskabte forhøjninger – såkaldte værfter – som skulle beskytte marskens mennesker og dyr mod oversvømmelser og stormfloder. Datidens form for klimasikring.

Muranker

I Tøndermarsken er der murankre på mange af byens huse. Et muranker er en smedejernsdetalje, der holder bjælkelag og murværk sammen, og som giver en bygning stabilitet – også i hård blæst. I Højer er murankrene ofte synlige og formet dekorativt som et anker, et initial, et tal eller et symbol. Det var smeden, der stod for udformningen – gerne i samarbejde med arkitekten eller bygmesteren.

Prestige

Lægan Pumpestation

Fotograf: Ulrik Pedersen
Tøndermarsk Initiativet

Pumpestationen ved Lægan er den største af de fire pumpestationer, der siden 1929 har afvandet Tøndermarsken for at forhindre oversvømmelse af de lave marskjerde om vinteren. Afvandingen var et prestigeprojekt. I dag er pumpestationerne stadig afgørende for landskabet i Tøndermarsken. Lægan vil fra efteråret 2020 være åben som formidlingsstation på Marskstien – en 54 km lang vandrerute i Tøndermarsken.

Tøndermarsk Initiativet

Realdania er gået sammen med Tønder Kommune, A.P. Møller Fonden og Nordea-fonden om at løfte Tøndermarsken – et område, der har en enestående kulturarv og en så særegen natur, at den er på Unescos fornemme liste over verdensarv.

Visionen er at få samlet lokale, regionale og nationale kræfter om at udvikle Tøndermarsken. Det skal ske gennem en flerstrengt indsats, så området bliver endnu mere synligt og attraktivt at besøge, arbejde og bo i.

Grænselandets lige findes ikke andre steder i verden. Her i kanten af landet er der en enestående kulturarv og unik identitet. Begge dele formet af først den ene kultur og siden den anden i takt med at grænsen mellem Danmark og Tyskland har flyttet sig.

Fotofortællingen 'Grænselandets arkitektur' samler fortællinger og fotos af nogle af de mest betydningsfulde huse i den vestlige del af grænselandet med fokus på Tøndermarsken, Højer, Møgeltønder og Tønder. Husene er betydningsfulde, fordi deres arkitektur siger noget om grænselandets særlige historie, og fordi de samtidig spiller en stor rolle for fællesskabet og byernes unikke udtryk den dag i dag.

Slå op og bliv klogere på, hvordan mursten og mennesker bearbejder hinanden – også i et grænseland.